

71. ઉત્તર ગુજરાતનું લોકસાહિત્ય

SHITALBEN DHANJIBHAI PARMAR

પ્રસ્તાવના:

વિશ્વ સમસ્તમાં આજે લોકવિદ્યાના અભ્યાસ તરફ સૌનું ધ્યાન ગયું છે. અલબત્ત લોકવિદ્યાએ એવડુ વિશાળ ક્ષેત્ર છે કે તેની અનેક શાખાઓમાં આંતરવિદ્યાશાખાકીય અભ્યાસની અનેક શક્યતરહેલી છે જેમાં લોકસંગીત, લોકનૃત્ય, લોકસાહિત્ય, લોકકળાકળા, લોકભરતગૂંથણ, લોકમાન્યતાઓ વગેરે લોકવિદ્યાનો વાણીના માધ્યમે રજૂ થતો અભિવ્યક્ત થતો પ્રકાર તે લોકલોકસાહિત્ય છે જે પણ તેના વિશાળ અભ્યાસકીય ક્ષેત્રને કારણે તેમાં સંશોધનની અને અભ્યાસની અનેક શક્યતાઓ રહેલી છે. આજે જ્યારે આંતરવિદ્યાશાખાકીય માંગ છે ત્યારે લોકસાહિત્યની અભ્યાસની પ્રસ્તુતતા વિશે પણ વિચારવા જેવું છે કારણ કે લોકસાહિત્ય એ વિવિધ સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ, ઐતિહાસિક તથ્યો, નૃવંશાસ્ત્ર, માનવવંશ ઉત્પત્તિની જાણકારી, ભાષા અને બોલી અભ્યાસને શક્યતાઓ, પુરાવસ્તુશાસ્ત્ર એવા અનેક અભ્યાસની કડી અને ભાવિ શક્યતાની અસરને સ્વીકારે છે. ત્યારે મેં આ સંશોધન સ્વાધ્યાય નિમિત્તે મારા સંશોધન પત્રમાં વિષય તરીકે ‘ઉત્તર ગુજરાતનું લોકસાહિત્ય’ વિષય ઉપર કામ કર્યું છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ભારતની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલું ગુજરાત રાજ્ય ઉત્તમ પ્રકારનો ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવે છે. જેના પાલવમાં અનેક જાતિઓ, જ્ઞાતિઓ, મેળાઓ, તહેવારો, ઉજવણીઓ, નૃત્યો, સાંગતિક વારસો સ્થાપત્યો, શિલ્પો, વિવિધ ધર્મો તેનાં સ્મારકો, મંદિરો, ભૂગોળીય વારસો પર્વતો, નદીઓ, જંગલો અભયારણ્યો અને વિશાળ દરિયાકાંઠો એમ અનેક વિરાસતોનો ઉજળો વારસો લઈને ગુજરાત ધબકી રહ્યું છે તેમાં તેનો સાહિત્યિક ને કળાકીય વારસો પણ વિશ્વને અનેક બાબતોમાં દિશાસૂચન કરતો રહ્યો છે ગુજરાત સાહિત્યિક વિરાસતમાં પણ અવ્વલ છે તેનો લિખિત એટલે કે શિષ્ટ સાહિત્યનો હજારો વર્ષોનો ઇતિહાસ છે તો લોકવિદ્યા અંતર્ગત લોકવાગ્મય, લોકસાહિત્યક્ષેત્રે પણ તે હજારો વર્ષોનો ઇતિહાસ ધરાવે છે જેમાં ગુજરાતના વિશિષ્ટ ભૂભાગ એવા દક્ષિણ ગુજરાત, મધ્યગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાત છે. એમ આ પ્રદેશભેદે લોકસાહિત્યિક વિરાસતોનો પણ વિસ્તાર છે.

બીજી રીતે જોવું હોય તો હાલાર, ગોહિલવાડ, સોરઠ, વાગડ, વાળાક, કાનમ, લાટ, વઢીયાર ખારાપાટ, દંઢાવ્ય, ભાલ, ચરોતર, ઝાલાવાડ એમ અનેક પ્રાદેશિક વિસ્તારોની પોતપોતાની લોકસંસ્કૃતિ અને લોકવિરાસતો છે. જેમાં આજે આપણે જે વાત કરવી છે તે ઉત્તરગુજરાતનાં લોકસાહિત્યની. પણ તેની વાત કરતા પહેલા આપણે ઉત્તર ગુજરાતના ભૂગોળની માહિતી લેવી જરૂરી છે કારણ કે જ્યારે તમે કોઈ સ્થળ વિશેષ કે વિસ્તાર વિશેષના લોકસાહિત્યની વાત કરતા હોય ત્યારે તેના ભૂગોળીય સ્થળો ની માહિતી હોવી જરૂરી છે. એટલા માટે કે લોકસાહિત્ય અંતર્ગત પ્રકૃતિના દરેક તત્વો તેના દરેક પાસા ની સાથે લોકજીવન કે લોક વિરાસત ના સંલગ્ન છે આપણે જાણીએ છીએ કે સરિતા, પર્વત, ઝાડપાન, જંગલ, ઝરણા, વોકળા, સરોવર, કુવા, વાવ અનેક સંદર્ભોની લોકસાહિત્ય કે લોકવિદ્યાનાં અન્ય પાસાની વાત તેની સાથે જોડાયેલી છે માટે વિસ્તારના લોકસાહિત્યની વાત સાથે તે વિસ્તારની અન્ય માહિતી મેળવવી આવશ્યક છે.

ઉત્તરગુજરાત એ પૂર્વમાં સાબરકાંઠા તેની ઉત્તરે રાજસ્થાનનો મારવાડ દેશ, પશ્ચિમે પાકિસ્તાન અને અડાલજ, અમદાવાદનો સીમા વિસ્તાર ધરાવે છે તો બીજી રીતે જોવું હોય તો પશ્ચિમે પાટણ જિલ્લામાં સાંતલપુર થી લઈને પૂર્વમાં સાબરકાંઠાના શાબળાજી આજે ધનસુરા મોડાસા અને ઉત્તરે રાજસ્થાનનો મારવાડ પ્રદેશને દક્ષિણ મહેસાણા જિલ્લાના બહુચરાજી, કડી અને ગાંધીનગરનો વિસ્તાર કે જેમાં મહેસાણા, હિંમતનગર, સિધ્ધપુર, પાલનપુર, ગાંધીનગર જેવા શહેરો આવેલા છે. એટલે કે તેની એક તરફ રાજ્યની સીમા, એક તરફ દેશની સીમા, અને બીજી બાજુ ભારતીય પ્રાદેશિક વિસ્તારની સાથે તેનો સાંસ્કૃતિક સંબંધ રહેલો છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં ધરણીધર, ઢીમા અને શામળાજીમાં પ્રખ્યાત વૈષ્ણવ તીર્થો તો અંબાજી અને બહુચરાજી જેવી શક્તિપીઠો આવેલી છે. અરવલ્લી અને વિંધ્યાચલની પર્વતશૃંગલા જેસોર જેવા વન્ય અભયારણ્યો તો તેની એક બાજુ કચ્છની નાના રણની કાંધી વિસ્તાર આવેલો છે. પર્ણાસા, રૂપેણ ને સરસ્વતી જેવી વિશ્વની એકમાત્ર અંતસ્થ નદીઓની વિરાસત પણ તેને મળેલી છે, તો મોઢેરાનું વિશ્વપ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર વિશ્વ ઐતિહાસિક વારસામાં સ્થાન પામેલી પાટણની રાણકીવાવ,

સિદ્ધપુરનો રુદ્રમહાલય, વડનગરનો કીર્તિતોરણ, કુંભારિયા અને દેલવાડાના દેરા તારંગા નયનરમ્ય પર્વતો અને જૈન દેરાસર, વાવ તાલુકામાં પાકિસ્તાન બોર્ડર ઉપર આવેલું નડેશ્વરી માતા નું મંદિર, વરાણાનું ખોડીયાર મંદિર અને તેનો પંદર દિવસનો લોકમેળો અને સિદ્ધપુરનો કાધ્યનો લોકમેળો અને વિશ્વનો એકમાત્ર માતૃશ્રાદ્ધ અને તર્પણ તીર્થ એવું સિદ્ધપુરનું બિંદુ, સરોવર ખેડબ્રહ્મા અને સાબરકાંઠાની આદિવાસી વસ્તી અને તેની લોકવિરાસત તેમ અનેક વિવિધતાઓ આ વિસ્તાર ધરાવે છે. તેના આ વિસ્તારમાં પટણી બોલે એવી વિશાળ બેદે તો નાના પાયે ભીલી મારવાડી જેવી અનેક બોલીઓનો વારસો પણ આ વિસ્તારને મળેલો છે. ઉત્તર ગુજરાતના આ પ્રદેશમાં વાગડ વાવેસી, વઢીયાર, થરાદરી, હિંદવાણી,દીસવાર અને ચોરાડ એમ પેટા પ્રાદેશિક વિસ્તારોની વિરાસત પણ આવેલી છે. તો વિશ્વની સૌથી જૂની પર્વતમાળા કે જે સૃષ્ટિ અને પૃથ્વીના ઉદભવ સાથે ઉદભવેલી છે. તે અગ્નિકૃત પ્રકારની અરવલ્લીની પર્વતમાળા આમ આ ભૌગોલિક વિરાસતની સાથે આ વિસ્તારમાં આદિવાસી વસ્તી, આંજણા ચૌધરી, દેશીમારવાડી અને પાટણવાડીયા રબારી, ડુંગરી ગરાસીયા, કડવા અને લેઉવા પાટીદારો, ક્ષત્રિયો અને અન્ય અનેક જ્ઞાતિગત લોકવાગ્મયનો વરસો પણ ધરાવે છે.

ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ

દરેક પ્રદેશના લોકસાહિત્યમાં લોકસાહિત્યના અન્ય પ્રકારની તુલનાએ લોકસાહિત્યનો સૌથી વધુ જો કોઈ પ્રકાર સંશોધિત અને સંપાદિત થયો હોય તો તે છે લોકકથાઓ અને આ લોકકથાઓના વિશ્વકક્ષાએ પણ વધુ અભ્યાસો થયા છે. ગુજરાતના લોકસાહિત્યની વાત કરીએ તો સૌથી વધુ લોકકથાઓનો સંપાદન, સંશોધન અને અભ્યાસ જો કોઈ પ્રદેશના સંદર્ભમાં થયો હોય તો તે છે સૌરાષ્ટ્ર. એનું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે ત્યાં લોકસાહિત્યના અભ્યાસોની સંખ્યા કદાચ વધુ હોય એનો મતલબ આપણે એવો નથી કરવો કે સૌરાષ્ટ્રની તુલના એ આવું લોકજીવન કે લોકસંસ્કૃતિક વિરાસત ગુજરાતના અન્ય પ્રદેશોમાં નથી ના એવું નથી કારણ ત્યાગ, વીરતા, બલિદાન, સમર્પણ, ન્યાય માટે થતા બહારવટિયા અથવા બહારવટા કે સંત, સુરા, દાતા અને જતી સતી, અન્ય સંદર્ભો કે તેવી કથાઓ કે ઘટનાઓ બધે જ બની છે પણ ઇતિહાસની એરણે કે કાળની ગર્તમાં એ બધું ક્યાંય સંગ્રહાયું છે કે કંઠે ટહુક્યું છે પણ તેને કોઈ નિષ્ઠાવાન સંશોધક કે અભ્યાસુ કે લોકસાહિત્ય લોકવિદ્યાનો જાણતલ માર્મિ અને કસબીના હાથે તે પડ્યું નથી અથવા તેના પ્રયત્નો ઓછા થયા છે. કહેવાનો આશય એ છે કે દરેક પ્રદેશ, ભૂભાગ કે તળપ્રદેશ તેનો ભવ્ય અને રમ્ય એવો લોકસાહિત્યિક વારસો ધરાવે છે. તેવી જ રીતે એક સમયે હજાર વર્ષ સુધી જે પ્રદેશો ગુજરાત સમગ્ર ઉપર શાસન કર્યું હોય ગુજરાતની વધુ સમયની રાજધાની જે પ્રદેશો આપી હોય અને અનેક સ્થાપત્ય, સ્મારકો, વીરતા અને ત્યાગ બલિદાનની કથાઓના ઉધાર ચરિત્રો બને તેવા રાજવીઓ, નરપટ્ટાધરો અને સામાન્ય માનવીની ત્યાગ, વીરતા, બલિદાન, સમર્પણ, ન્યાય માટે થતા બલિદાન કે બહારવટિયાની કથાઓ આ પ્રદેશમાં પડી છે. જેને મૂલ્ય અને નૈતિકતાની સ્થાપનાનું કામ કર્યું છે. જેને કેટલીક મહત્વની લોકકથાની નામ યાદી આ સંદર્ભે હું આપીશ જેમાં પારકી નાત અને એમાંય પણ વેપારી જાત એવા વાણિયાના સંઘની રક્ષા માટે શહીદ થનાર વીર અર્જુનસિંહ કે પટેલ જેવી ખેતી અને મહેનત માટે પંકાયેલી રુઢ ૩૭ અને સંયમી કોમ પાટીદારની વીરતાને નવાજતી જવામદ જીવો,બાળચંદની કે જેણે પોતાને મારવા આવેલા ઠાકોરોમાંથી સાતના તલવાર થી ધડ કાપીને અલગ કર્યા તે કથા, આજે પણ લાડોલ ગામમાં લોકો તેને યાદ કરીને કૃતકૃત થાય છે. તો તેવી જ બીજી કથાઓ જેવી કે પારકી છઠ્ઠીના જાગતલ, ડંખેલો દાદભા, મંગળાભાની મદાનગી, વીર વાસિયાદાદા, વીર વાછડોદાદો, ભડવીર ભીમોજી, કુંવર અણવીલો, રાજા અને ગઢવીની સરહદ દુદોને દુદણસિ, રાણો રજપૂત, અમરસંગ આટલીવાળા, કોના નસીબનું ફળ, રોટલાનું પુન, કાળજુ, પતિકોણ,ચાર ભાઈબંધો, તલ કાળા તલ ધોળા, નાગ અને વેઢ, દીપા ઝાપડીની વાત, ભલો અને ભૂંડો જેવી સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા અને મહેસાણા વિસ્તારની લોકકથાઓ છે.

તે સિવાય ઉત્તર ગુજરાતની પાળિયાકથાઓ વિશે પણ સંશોધનનું કામ થઈ શકે તેવું છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ સત્ય માટે પોતાની જાતનું બલિદાન આપે છે તેની યાદમાં ગામોગામ જોવા મળે છે જે પોતાની અંદર ઇતિહાસ સંગ્રહીને બેઠા છે. ગુજરાતનાં બધા જ વિસ્તારોમાં પાળિયાઓ મળે છે તેમાંથી ઘણી મહેનતના અંતે તે પાળિયાઓની કથાઓ સંશોધકો, બારોટો, ગઢવીઓ કે કાં તો કંકપરંપરા સાચવી છે કાં તો તેના વિશે દસ્તાવેજીકરણ થયું છે. હજુ હમણાં જ ઉત્તર ગુજરાતના વઢીયાર પંથકમાં વસેલી અને નેક, ટેક, ખુમારી, ત્યાગ અને બલિદાન માટે પંકાયેલી એવા નરવૈયા રાજપૂતો - નાડોદા રાજપૂતો વસે છે તેમના વહીવંચા બારોટ સ્વ.ખોડુભા બારોટે એ વિસ્તારની રજ ભૂમિ ફરીને ખૂબ મહેનત કરીને ૪૪૮ જેટલા પાળિયાઓની કથાઓ એકત્રિત કરીને લોકસાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદન ક્ષેત્રે ખૂબ જ મહત્વનું કામ કર્યું છે. અને વિસરાયેલી કથાઓને પ્રકાશમાં આણી છે. આ સિવાય બીજી ઘણી બધી લોકકથાઓ ઉત્તર ગુજરાતમાં ધરબાયેલી પડી છે. દા.ખ, રાજગઢી રુધિરે રંગાણી, પ્રીત વછોયા, ખુટામણ, ખોડી ખાંભી ખડભળે, તોગાબાપાની તલવાર, ન્યાયને ખાતર શહાદત, રખોપું મોત સાટે ગાયોના વહારુ ગોગાજી ચૌહાણ વગેરે..

ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતો

જેવી રીતે લોકશાહી તેમાં વ્યાપને વિવિધતામાં લોક કથા મહત્વનો પ્રકાર છે તેવો જ બીજો તેનો મહત્વનો પ્રકાર લોકગીત છે. ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં લોકગીતોના સંશોધનો અને સંપાદનો પણ વિશેષ પ્રમાણમાં થયા છે ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના દક્ષિણ ગુજરાતના લોકગીતો. આજે તો લોકસાહિત્યના અભ્યાસનો વ્યાપ અને વિસ્તાર એટલો બધો વધ્યો છે કે પ્રદેશના લોકગીતોના સંપાદનો હતો. ઘણા બધા મળે પણ હવે સમાજ વિશેષના કોમ વિશેષના, જાતિ વિશેષના લોકગીતોના સંપાદનો પણ મળવા લાગ્યા છે જે આ ક્ષેત્રની ઉજવણી બાબત છે. આપણે આગળ લોક કથામાં જોયું તેમ લોકગીતના સંપાદનોની બાબતમાં પણ સૌરાષ્ટ્રની તુલનાએ ઓછા સંપાદનો ઉત્તર ગુજરાતમાંથી મળ્યા છે પણ લોકગીતની અણમૂલી વિરાસત ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ છે જેમાંથી મારી દ્રષ્ટિએ મહત્વના લોકગીતોની પંક્તિ ઉલ્લેખ જ હું અહીંયા કરીશ.

ક્રિયા તે ગામનો વાસી, સોનાજી

ક્રિયા તે ગામનો વાસી રે લોલ

પેંપળું ગામનો વાસી સોનાજી...

તો કેટલાક પાઠઅંતર ભેદે એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં ગીતો પહોંચ્યા હોય તેવા ગીતો પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં છે દાખલા તરીકે નીચેનું ગીત તે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ મળે છે જેનો રાગ અને મતલબથી એક સરખા લાગે છે આ ગીત સૌરાષ્ટ્રના ગીત સવા "બંશરનું મારુ દાતરડું રે લોલ " જેવું ગીત છે તો સૌરાષ્ટ્રમાં ગવાતુ આ લોકગીત ફક્ત શબ્દ ફેરે એ જ પીડા અને વેદકતા સાથે ઉત્તર ગુજરાતના બનાસકાંઠામાં "કાનુડો" જે જન્માષ્ટમીના તહેવાર નિમિત્તે ગવાય છે વહુએ વગોવ્યા મોટા ખોરડા ની આવૃત્તિ જેવું છે

ઊંચી રબારણ ઉજળી ,

એને ખંભા તે શેડુ હીરનું

માથે બેડલ્યું દૂધનું

જેમાં રબારણ જ્ઞાતિ વિશેષ નારી નામે સુખદુઃખની વેદના કાન ભમરણી અને પછી સંબંધોની હાર માળા અને અંતે ની સહાય વેદના જે એ વિસ્તારની કહાની બયાન કરે છે. તો મણીયારા નું ગીત, મીર ખાનજીના કાગળ જેરીયા રમે ઝેરીયા વગેરે લોકગીતો અને તે સિવાય અઢળક લોકગીતો આ વિસ્તારના લોકસાહિત્યના ખજાને લોકસાહિત્યના અભ્યાસો મર્મી, અને સંશોધકોની રાહ જોઈને બેઠા છે.

ઉત્તર ગુજરાતના હડીલા

ખાસ કરીને બનાસકાંઠાના ઠાકોરોમાં આ ગીતો દિવાળીના તહેવારો ઉપર ગવાય છે જે પણ ઉત્તર ગુજરાતના લોકસાહિત્યનો નજર આણો છે.

ઉત્તર ગુજરાતના લગ્ન ગીતો

ઉત્તર ગુજરાતના પાટીદારો નાગર બ્રાહ્મણોના લગ્નગીતો, અને ખેડબ્રહ્માના ભીલોના લગ્ન ગીતો તેમના ધાર્મિક ગીતો તેમના સામાજિક ગીતો વગેરે સમૃદ્ધ સંપાદનો પણ મળ્યા છે. આ સિવાય ઉત્તર ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં ગરબા જોડકણા પાંચેકડા, સોરઠા જેવા પદ્યદેહે વિહરતા અનેક સ્વરૂપો જોવા મળે છે.

ઉત્તર ગુજરાતના લોક સાહિત્યકારો

ગુજરાતના લોક સાહિત્યના અભ્યાસમાં ઉત્તર ગુજરાતના લોકસાહિત્યના અભ્યાસોનું કામ વિશ્વ કક્ષાએ પહોંચ્યું છે જેમના કામની નોંધ ભવિષ્યમાં પણ લોકસાહિત્યના અભ્યાસીઓને અને માર્ગદર્શન અને સીમાચિન્હ સ્વરૂપ બનશે તેવા પાયાના લોકવિદ શાંતિભાઈ આચાર્ય,કનુભાઈ જાની, મફત રણેલાકર પ્રેમજીભાઈ પટેલ, ભગવાનદાસ પટેલ, ડો.અમૃત પટેલ અને જેના આ સમયે કામો છે પણ નામો નથી તેવા અનેક લોકો આજે આ ક્ષેત્રે તેમનું કામ મહત્વનું છે.

સંદર્ભસાહિત્ય :

૧. બનાસકાંઠાના લોક સંસ્કાર અને લોકવાણી: જયંતીલાલ સો.દવે
૨. ગુજરાતના લગ્નગીતો: સંપા. વિનાયક રાવલ
૩. રૂપેણ કાંઠાના શૂરવીરો: મફત રણેલાકર
૪. ચૌદ લોક: પ્રેમજી પટેલ